

UOT 82**NİZAMİ POEZİYASINA XV-XVI ƏSRLƏRDƏ
BƏDİİ BƏNZƏTMƏLƏR ƏNƏNƏSİ**

Elnur RƏSULOĞ**"Western Caspian" Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN****elnur.rasulov.62@mail.ru**

XÜLASƏ

Tədqiqatçılar Nizami poemalarının bütün Yaxın Şərqdə necə böyük müvəffəqiyyət qazandığını dəfələrlə qeyd etmişlər. Onların səbəb olduğu, həm fars dilində, həm də müxtəlif türk dillərində yazılmış çoxsaylı bənzətmələr bunun bariz nümunəsidir. Əsrlər boyu Yaxın Şərq şairləri yeni "Xəmsə" meydana gətirməyi, öz dahi sələfləri ilə yarışmağı arzulamışlar. Belə bir fikir formalaşmışdır ki, müəyyən süjet yalnız Nizaminin həmin süjet üçün seçdiyi konkret vəznə əlaqələndirilə bilər.

Dünya poeziyasında Nizami "Xəmsə"sinin motivləri əsasında öz məşhur beşliklərini ərsəyə gətirmiş şairlər arasında hind şairi Əmir Xosrov Dehləvini (1253-1325), fars-tacik şairi Camini (1414—1492) və özbək şairi Əlişir Nəvəini (1444-1501) qeyd etmək mümkündür.

Açar sözlər: Nizami, "Xəmsə", Dehləvi, Cami, Nəvai.

**TRADITION OF IMITATIONS TO THE POETRY OF NIZAMI
IN XV-XVI CENTURIES****SUMMARY**

Researchers have already repeatedly noted how the poems of Nizami scored tremendous success throughout the Middle East. Evidence of this can be recognized as the myriad of imitations both in Farsi and in the various Turkic languages that they evoked. For centuries, for the poets of the Middle East, to create a new "Khamsa", to enter into competition with his great predecessor was the cherished dream. There was a conviction that a certain plot can be connected only with a certain meter, the meter that Nizami chose for the given plot.

Among the poets who became famous in world poetry, having created their famous Quintets based on the motifs of Khamsa by Nizami are the Indian poet Emir Khosrow Dehlevi (1253-1325), the Persian-Tajik poet Jami (1414-1492), the Uzbek poet Alisher Nava'i (1444-1501).

Key words: Nizami, "Khamsa", Dehlavi, Jami, Navoi.

ТРАДИЦИИ ПОЭТИЧЕСКИХ НАЗИРЕ НА ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ В XV-XVI ВЕКАХ

АННОТАЦИЯ

Исследователи уже неоднократно отмечали, каким громадным успехом пользовались поэмы Низами по всему Ближнему Востоку. Свидетельством этому можно признать то несметное множество подражаний как на фарси, так и на различных тюркских языках, которые они вызвали. Веками для поэтов Ближнего Востока заветной мечтой было создать новую «Хамсэ», вступить в соревнование со своим великим предшественником. Сложилось убеждение, что определенный сюжет может быть связан только с определенным метром, тем метром, который для данного сюжета избрал Низами.

Среди поэтов, что прославились в мировой поэзии, создав по мотивам Хамсе Низами свои знаменитые пятерицы, - индийский поэт Амир Хосров Дехлеви (1253-1325), персо-таджикский поэт Джами (1414-1492), узбекский поэт Алишер Навои (1444-1501).

Ключевые слова: Низами, "Хамсэ", Дехлеви, Джами, Навои.

2012-ci ildə Azərbaycanca dünya poeziyasının klassiki, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyi qeyd olundu. Bu münasibətlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xüsusi sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyilir: "Bəşəriyyətin bədii düşüncəsinin nadir hadisəsi olan Nizami yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Böyük sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti həmin dövrdə təkcə Azərbaycanın və Qafqazın ən iri şəhəri deyil, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmış Gəncə ilə bağlıdır. Şair ömrü boyu burada yaşayıb yaratmış və dünya poeziyasına bir-birindən dəyərli söz sənəti inciləri bəxş etmişdir".

Özünün ümumbəşəri mahiyyətə və sehrli poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Nizami Gəncəvi Şərqi bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və poeziyanı görünməmiş zirvəyə yüksəltmişdir. Mütəfəkkir şairin məşhur "Xəmsə"si bəşəriyyət tərəfindən mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsi olmaqla dünya ədəbiyyatının şah əsərləri arasında öz layiqli yerini tutur. Nizaminin əsərləri dünyanın ən zəngin və tanınmış kitabxanalarını bəzəməklə, Şərqi təsviri sənətin, o cümlədən miniatür sənətinin inkişafına təkan vermişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda, müsəlman Şərfinin bəzi digər ölkələrində olduğu kimi, mədəniyyətə, elmə, klassik poeziya və incəsənətə marağın artması ilə əlyazma kitab sənəti meydana gəlmiş və sürətlə inkişaf edərək tədricən bədii yaradıcılığın aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdir. Müsəlmanlar yazı və

kitaba böyük dəyər verdikləri üçün yazının gözəlliyi və aydınlığı ilə yanaşı, bütün kitabın bədii tərtibatına da böyük diqqət yetirirdilər. Üzü köçürülən əsərin məzmun və əhəmiyyətinə uyğun olaraq onun səhifələrinə, titul vərəqləri və cild qapaqlarına tərtibat verilir.

"Azərbaycanda hazırlanan və dövrümüzə qədər gəlib çatmış ilkin əlyazma nüsxələri, xüsusən də dini məzmunlu əsərlər, xəttatların özləri tərəfindən yazılaraq tərtib olunduğu halda, daha sonra, XV-XVII əsrlərdə kitabların hazırlanması və tərtibatında müxtəlif peşələrin nümayəndələri - xəttatlar, miniatürçü-rəssamlar, ornamentçi-zərgərlər və bədii cildləmə ustaları iştirak edirdilər" - görkəmli alim, professor Adil Qazıyev özünün fundamental monoqrafiyasında belə yazırdı (A.K.).

Əlyazmasının hazırlanması bir çox sənətkarın - qara yaxud qırmızı konturla təsvir çəkən ustanın, rəssam, xəttat və əlyazmasını qızıl ornamentlərlə bəzəyən zərgərlərin uzun və ağır zəhmətinin bəhrəsi idi. Daha sonra səhifələr cilalanmış yaqut yaxud büllur "yumurta" ilə səliqə ilə hamarlanırdı. Nəticədə kağızın səthi möhkəm və sanki lakla örtülmüş kimi parlaq olurdu.

XV əsrin böyük şairi Əlişir Nəvai yazırdı ki, sonuncu teymuri hökmdarı Sultan Hüseyn mirzə Bayqara incəsənət hamisi idi və "onun səyləri nəticəsində bu qədər çox bənzərsiz xəttat, rəssam, musiqiçi və müğənni yetişmişdir, digər hökmdarın zamanında onların meydana gəlib- gəlməyəcəyi məlum deyil". Son Herat üslubunun bu nümayəndələri arasında XV əsrin sonunda yaşamış rəssam Kəmaləddin Behzadı qeyd etmək mümkündür. Onun insana maraqla dolu sənəti böyük şairlər Əbdürrəhman Cami və Əlişir Nəvai ilə möhkəm dostluq şəraitində formalaşmışdır. Behzadın və onun ustadları olmuş saray emalatxanasının rəhbəri Mirak Nəqqaş və təbrizli sənətkar Pir Seyid Əhməd Təbrizinin ətrafında bütöv rəssamlar nəsli yetişmişdir.

Əksər müəlliflər bir faktı qeyd edirlər ki, Behzad öz miniatürlərinə rəngarənglik gətirmək üçün onlara süjetlə birbaşa əlaqəsi olmayan, gerçək həyatdan götürülmüş səhnəciklər daxil etməyi xoşlayırdı. Həmçinin Behzadın miniatürlərində tez-tez nəzərə çarpan, ona xas yumor hissini də qeyd edirlər. Məsələn kimi məşhur Bağdad xəlifəsi Harun ər-Rəşid və bərbər haqqında hekayə mövzusunda çəkilmiş "Harun ər-Rəşid hamamda" miniatürü göstərilə bilər. Miniatürdə hamamda çıxarılmış geyimin üstündən şah tacını görmək mümkündür.

Herat məktəbinə aid əlyazmalarda Şərq miniatürü üçün olduqca səciyyəvi olan səthi dekorativ üslub XV əsr poeziyasına humanist idealları ilə bağlı olan yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Fiquru hərəkət əsnasında göstərmək, cismin plastik zənginliyi ilə ifadə olunmuş insan ruhunun poeziyasını çatdırmaq arzusu yaranır.

Müəllimi Mirak Nəqqaş və şagirdi Qasım Əli ilə birlikdə Behzad Nizaminin və Əlişir Nəvainin "Xəmsə"lərinə illüstrasiyalar çəkmişdir. Bu əlyazmalar son Herat məktəbinin etalonu hesab edilir, həmin məktəbin rəssamları sıx əməkdaşlıq şəraitində vahid üslub formalaşdırmışlar. XV əsrin son rübündə ya-

şamış rəssamları kəskin dramatik süjetlər cəlb edir; mürəkkəbləşdirilmiş çoxplanlı məkan kompozisiyaları tez-tez səhifələrin kənarlarına çıxarılır yaxud gözlənilmədən çərçivə ilə kəsilmiş vəziyyətə düşür. Herat məktəbinin novatorluğu rəssamların iti müşahidə qabiliyyətində, detalların doğruluğunda və ən əsası, insana göstərilən üstün maraqla, onun emosional vəziyyətini ətrafdakı mənzərə vasitəsilə təsvir etmək cəhdində, jest və pozaların təsirli olmasında özünü biruzə verir.

Təbriz miniatürü, konkret olaraq Nizami süjetləri türk klassik miniatürünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Həqiqətən, Süleyman Qanununin hakimiyyətdə olduğu XVI əsrdə sultan emalatxanalarında hazırlanmış bir neçə illüstrasiyalı əlyazması dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Onlardan birincisi Əlişir Nəvainin 937/1530-1531-ci illərə aid "Xəmsə"sidir. Əlyazmasını bəzəyən 16 miniatür XVI əsr Təbriz təsviri sənət ənənəsinə uyğun hazırlanıb. Burada Təbriz-Səfəvi məktəbindən əxz olunmuş elementləri asanlıqla tapmaq mümkündür.

İki il sonra ərəşəyə gətirilmiş Nəvai "Divan"ı (940/1534-cü il, İstanbul, Topkapı Muzeyi) bu əsərin daha bir nüsxəsi və tam formalaşmış osmanlı üslubunun nümunəsidir. Baxmayaraq ki, hələ də ənənəvi Təbriz üslubunun çərçivəsində qalmaqdadır. Bu əlyazmasının miniatürləri həmin dövrdə Təhməsinin saray emalatxanalarında hazırlanan nümunələrə çox bənzəyir. Burada da eyni ov səhnələri təsvir edilib - yırtıcıları qılıncla iki hissəyə parçalayan yaxud ceyranlara ox atan atlılar. Frontispisdəki bu miniatürlərdə ilk Təbriz-Səfəvi əlyazmalarındakı diptixlər olduğu kimi təkrarlanır. **Ottoman painting (A.K.)**

Bu məqalədə biz yalnız Nizaminin əsərlərinə çəkilmiş illüstrasiyaların timsalında Şərqdə miniatür sənətinin inkişafının bütöv mənzərəsini xronoloji ardıcılıqla göstərməyə çalışmışıq. "Xəmsə"nin illüstrasiyalı əlyazmalarının zəngin irsi Azərbaycan (Təbriz), İran (Herat, Şiraz), türk və Orta Asiya materiallarına əsasən miniatür sənətinin inkişafını izləməyə imkan verir.

Yaxın Şərq poeziyasında bir neçə əsas süjet, sabit obraz-rəmz mövcuddur: dəlicəsinə sevginin təcəssümü Məcnun, güc və dürüstlüyün təcəssümü Fərhad, məhəbbət və sadıqlığın təcəssümü Şirin və sair. Obrazların meydana gəlməsi ardıcıl prosesdir və bu işdə Nizaminin rolu böyükdür. Məhz o, Firdovsinin "Şahnamə"sindəki süjetlərə tez-tez müraciət edərək, folklor və tarixdəki ən parlaq xarakterləri seçmişdir.

Təsadüfi deyil ki, Nizamidən sonra yaşamış hər böyük şair sanki onun sənəti ilə ovsunlanaraq Nizami kimi beş poema yazmışdır. Bu şairlər öz əsərlərini yazsalar da, təsbit olunmuş süjeti özünəməxsus tərzdə anlasalar da, onu təkrarlayırdılar. Eyni dramı oynayan müxtəlif aktyorlar kimi. Nizami bu sahədə birinci idi, bu süjetləri, bəzən də salnamə və əfsanələrdə onlarla bağlı eyhamları məhz o, tapmışdır. Onlar üzərində işləməklə Nizami qayda müəyyən etmişdir. Nizamidən əvvəl "Xəmsə" məfhumu mövcud deyildi. Nizamidən sonra "Xəmsə" məcburi oldu.

Tədqiqatçılar Nizami poemalarının bütün Yaxın Şərqdə necə böyük mü-

vəffəqiyyət qazandığını dəfələrlə qeyd etmişlər. Onların səbəb olduğu, həm fars dilində, həm də müxtəlif türk dillərində yazılmış çoxsaylı bənzətmələr bunun bariz nümunəsidir. Əsrlər boyu Yaxın Şərq şairləri yeni "Xəmsə" meydana gətirməyi, öz dahi sələfləri ilə yarışmağı arzulamışlar. Belə bir fikir formalaşmışdır ki, müəyyən süjet yalnız Nizaminin həmin süjet üçün seçdiyi konkret vəznə əlaqələndirilə bilər. K.K., A.K.

Dünya poeziyasında Nizami "Xəmsə"sinin motivləri əsasında öz məşhur beşliklərini ərsəyə gətirmiş şairlər arasında hind şairi Əmir Xosrov Dehləvi (1253-1325), fars-tacik şairi Camini (1414-1492) və özbək şairi Əlişir Nəvaini (1444-1501) qeyd etmək mümkündür.

Bu bənzətmələr saysız-hesabsız olsalar da, XX əsrin əvvəllərindəki şairlər bu işi davam etdirmişlər. Lakin onların heç biri Nizamini ikinci plana keçirməyə müvəffəq olmayıb. Nizami "Xəmsə"sinin üstünlüyü hər kəsə hər zaman aydın olub.

Bu baxımdan hind-fars şairi Əmir Xosrov Dehləvi özünəməxsus rol oynamışdır. Onun çoxsaylı əsərləri arasında "Beş xəzinə", yəni Nizaminin işlədiyi mövzularla tam üst-üstə düşən mövzulara həsr olunmuş beş poema xüsusi yer tutur. Hindistanın bir sıra türk hökmdarlarına xidmət etmiş Əmir Xosrov Dehləvi saray şairi olduğu üçün sosial mövzulara toxunulmasını mümkün hesab etmir. Nizaminin əsərlərində isə bu mövzu, gördüyümüz kimi, olduqca mühüm rol oynayır. Şair öz sifarişçilərinə nəsihət verməyə cürət etmir, onları yalnız əyləndirmək istəyir və həmin dövrün feodal aristokratiyası üçün münasib olan ideyalar çərçivəsindən kənara çıxmaq üçün cəhd belə göstərmir.

Son teymuri hökmdarları XV əsrin sonlarında ədəbiyyata böyük maraq göstərirlər, hətta bəziləri bu sahədə öz qüvvələrini də sınaırlar. Həmin dövrün poeziya həvəskarları "Xəmsə" janrı ilə xüsusilə maraqlanırlar, bu və ya digər dərəcədə qüdrətli şairlər yeni "Xəmsə"lər yazmağa cəhd edirlər. Nizami ilə yanaşı Əmir Xosrov Dehləviyə də xüsusi diqqət yetirirdilər. Səciyyəvidir ki, teymuri hökmdarlarının əksəriyyəti Əmir Xosrovu daha üstün tutur və onun "Beş xəzinə"sini Nizami "Xəmsə"sindən daha mükəmməl hesab edirdi. Fikrimizcə, bu üstün tutma bədii mülahizələrdən irəli gəlmirdi. Teymurilər dərk edirdilər ki, Nizaminin valehedici mükəmməlliyə malik poemaları siyasi baxımdan təhlükəli idi. Tamamilə mümkündür ki, teymurilər saray şairləri arasında kiminsə uğur qazanacağı və Nizamini arxa plana keçirəcəyi ümidi ilə yeni "Xəmsə"lərin yazılmasını dəstəkləyirdilər.

Bu ümidlər boşa çıxdı. Həmin poemaların əksəriyyəti dövrümüzdə qədər gəlib çatmadı və rəğbət qazanmadı. Lakin bu səylər bəhrəsiz qalmadı və bir qədər fərqli planda da olsa, böyük nəticə verdi. Teymurilər səltənətində mədəni yüksəliş XV əsrin ən böyük dövlət xadimlərindən biri, görkəmli şair və mütəfəkkir, dövrünün ən məhsuldar yazıçılarından olan Əlişir Nəvainin rəhbərliyi altında baş verirdi. Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasının motivləri əsasında yazılmış bütün əsərlər arasında böyük özbək şairi və alimi Əlişir

Nəvainin "Fərhad və Şirin" poemasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Nəvainin dövründə "Xəmsə" janrına maraq xüsusilə artdığı üçün o da bu sahədə öz qüvvəsini sınamaq qərarına gəlir. Lakin Nəvai bir cəhətinə görə Nizaminin köhnə təqlidçilərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Ondan əvvəlki bütün müəlliflər, etnik mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq, ədəbiyyatda hakim mövqe tutan fars dilindən istifadə etdikləri halda, Nəvai bu ənənədən imtina edir və "Xəmsə"ni öz doğma dilində yazır. Həmin dövrdə "türki", yəni türk dili adlanan bu dil müasir ədəbi özbək dilinin "əcdadı" olduğu üçün qədim özbək dili kimi tanınır.

Azərbaycanın ən böyük şairlərindən biri olan Məhəmməd Füzulinin (1502-1562) möhtəşəm "Leyli və Məcnun" poeması da müəyyən dərəcədə Nizaminin poeması ilə müqayisə edilə bilər.

Nizaminin əsərləri XX əsrədək Şərq və dünya ədəbiyyatının gələcək inkişafına böyük təsir göstərmişdir. XIII əsrdən etibarən Nizami poemalarına yazılan, o cümlədən Əlişir Nəvainin, hind-fars şairi Əmir Xosrov Dehləvinin və digərlərinin qələmindən çıxmış yüzrlərlə nəzirə (poetik "cavab") və bənzətmələr məlumdur.

Ədəbiyyat:

1. K. Kərimov. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Miniaturlər. Bakı, 1983.
2. Bağcı, Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanındı. Osmanlı Resim Sanatı. Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, 324 S.
3. Həsənzadə C. Təbrizin solmaz boyaları. Bakı, Nafta-Press, 2001. 196 s.
4. Sims, E. Peerless Images, Persian Painting and Its Sources, New Haven-London, 2002.
5. Ашрафи М. Джами в миниатюрах XVI века. М. Советский художник 1966 г.
6. О.В.Васильева. Нить жемчуга. Иранское книжное искусство XIV-XVII веков в собрании Российской Национальной Библиотеки. Санкт-Петербург, 2008
7. Гасанзаде Дж. Ю. Волшебные сказки Тебриза. Баку, «Ирс-Наследие», 2014.
8. Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. Москва, 1977.
9. Керимов К.Дж. Султан Мухаммед и его школа. Москва, 1970.
10. Полякова Е.А., Рахимова З.И. Миниатюра и литература Востока. Ташкент, 1987.
11. Togan Z.V. On the miniatures in Istanbul libraries. Istanbul, 1963.